ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 36 (2017)

Φτώχεια και Ανισότητες

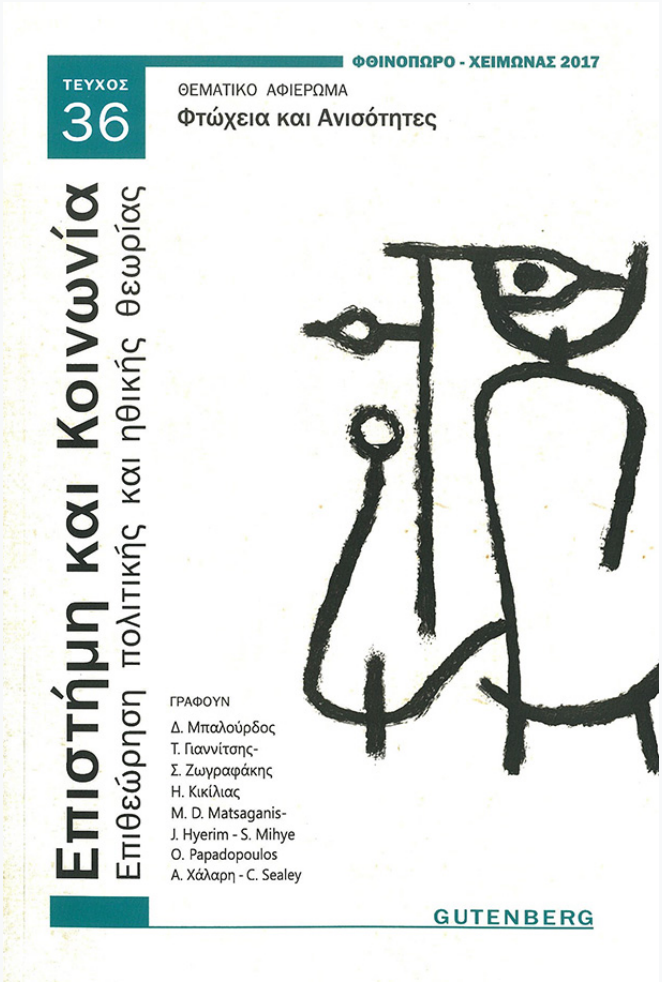

Για την Κατανόηση της Ανισότητας και της Φτώχειας: Συνήθεις Προβληματισμοί και Ερωτήματα

Διονύσης Μπαλούρδος

doi: 10.12681/sas.15736

Copyright © 2018, Διονύσης Μπαλούρδος

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπαλούρδος Δ. (2018). Για την Κατανόηση της Ανισότητας και της Φτώχειας: Συνήθεις Προβληματισμοί και Ερωτήματα. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, *36*, 9–44. https://doi.org/10.12681/sas.15736

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 25/01/2026 05:32:13

*Διονύσης Μπαλούρδος**

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ: ΣΥΝΗΘΕΙΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Στο άρθρο αναφέρονται διαφορετικές αντιθετικές, αλλά και αλληλοσυμπληρούμενες προσεγγίσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας στο ζήτημα της φτώχειας και των ανισοτήτων, το περιεχόμενο των οποίων δεν εξαντλείται στο μέγεθος του εισοδήματος και του πλούτου. Ο συγγραφέας βάσει προηγούμενης εργασίας από τους Grusky & Kanbur διακρίνει τέσσερις φάσεις στη σύγχρονη επιστημονικο-οικονομική ανάλυση της φτώχειας και της ανισότητας: α) από το 1970 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980, β) από μέσα της δεκαετίας του 1980 έως το τέλος του 20ού αιώνα, γ) από τις αρχές του 21ου αιώνα μέχρι την κρίση και δ) από την κρίση και εντεύθεν. Επισημαίνει ορισμένα αδιέξοδα της νεο-φιλελεύθερης προσέγγισης, η οποία οδηγεί σε αυτό που ο ίδιος ονομάζει 'περιστρεφόμενο κατώφλι της ανέχειας και της στέρησης'.

* Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών <dbalourdos@ekke.gr>. Το άρθρο αφιερώνεται στον sir Tony Atkinson, ο οποίος με συγκινητική ευγένεια είπε ότι αδυνατεί να συμμετάσχει στο τεύχος.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις και ερευνητικά ερωτήματα

Η ανισότητα είναι ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα, πράγμα που οφείλεται στο ότι δεν υπάρχει ένα ενιαίο εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο προσέγγισής της. Οι διαφορετικές προοπτικές ακολουθούν μια λογική που λέει ότι οιαδήποτε μείωσή της είναι κάτι θετικό και ότι τα εισοδήματα προφανώς δεν γίνονται ίσα από μόνα τους, όπως θα έπρεπε —αν και δεν είναι σαφές πόσο ίσα θα έπρεπε να είναι και πώς, δηλαδή με ποιον τρόπο, θα γίνουν πιο ίσα—, ενώ υπάρχει μια ισχυρή υπόθεση για πολιτικές αντιμετώπισης του φαινομένου, μέσα από μια αντίληψη και ένα γενικευμένο αίτημα ισότητας.

Παρότι υπάρχει σχετική συναίνεση για ισότητα απέναντι στον νόμο και στα πολιτικά δικαιώματα, εντούτοις δεν ισχύει το ίδιο για τον βαθμό στον οποίο θα πρέπει να ανησυχούν οι κοινωνίες για τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες και πόσο εκτενείς θα πρέπει να είναι οι διαστάσεις της ισότητας.

Άλλωστε λόγω της διαφορετικότητας των ανθρώπων η αξίωση της ισότητας πρέπει να συνδέεται με κάποιο συγκεκριμένο πεδίο, προκειμένου να μπορεί να προσελκύει την προσοχή. Δηλαδή οι ατομικές ανισότητες μπορούν να εκτιμώνται αξιόπιστα μόνο με τη χρήση πολλών διαφορετικών μεταβλητών (εισόδημα, ποιότητα ζωής, ελευθερία δράσης, δυνατότητα επιτεύγματος, ικανότητες κ.λπ.).

Τα διαφορετικά φυσικά χαρακτηριστικά, το διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο και οι διαφορετικές ευκαιρίες που προσφέρει κάθε κοινωνία στα μέλη της φανερώνουν ότι η τυχόν ύπαρξη ισότητας σε ένα πεδίο (π.χ. στο διαθέσιμο εισόδημα) δεν ισοδυναμεί με ισότητα και στα υπόλοιπα πεδία (π.χ. της υγείας, της ποιότητας ζωής, της απασχόλησης κ.λπ.). Ως εκ τούτου η ισότητα σε ένα συγκεκριμένο πεδίο κοινωνικών διαδικασιών πιθανόν να συνεπάγεται την ανισότητα σε άλλα.[1] Άλλωστε οι

1. Ως συνέχεια αυτής της σκέψης η ισότητα συνδέεται με την ελευθερία επιλογών που οδηγούν στη γενικότερη ευημερία.

εννοιολογικές-μεθοδολογικές προσεγγίσεις της *αν-ισότητας* και της φτώχειας δεν χαρακτηρίζονται από ομοιομορφία και συναίνεση. Για τον λόγο αυτόν καθοριστικής σημασίας είναι τα ερωτήματα που έθεσαν αρχικά ο Sen (1980) και στη συνέχεια οι Atkinson & Morelli (2010): 'Ισότητα ως προς τι;' ή 'Ανισότητα ως προς τι;'. Αντίστοιχα για τον Chambers (2006) η φτώχεια είναι μία σύνθετη και πολυδιάστατη έννοια. Για τον ορισμό και την κατανόησή της βασικά είναι τα ερωτήματα: 'Τι είναι η φτώχεια;', 'Ποιος ρωτάει;' και 'Ποιος απαντάει;'

Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν μπορεί να είναι απλή και μονοδιάστατη. Σίγουρα θα εμπεριέχει υποκειμενικά στοιχεία και κατά έναν μεγάλο βαθμό θα εξαρτάται από το ποιος προσδιορίζει τι είναι φτώχεια και ανισότητα, ποιες είναι οι αντιλήψεις και το ιδεολογικό του υπόβαθρο. Σκοπός του άρθρου είναι να περιγράψει και κατά έναν βαθμό να αποσαφηνίσει ουσιώδη εννοιολογικά ζητήματα στην ανάλυση της φτώχειας και της ανισότητας. Επιμέρους στόχος είναι να εξεταστεί έως ένα σημείο το ερώτημα αν η εισοδηματική ανισότητα έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της κρίσης μέσα από μια σχετική ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

Ερωτήματα που θα έπρεπε να βρίσκονται στο κέντρο των συζητήσεων για την ανισότητα και τη σχέση της με τη φτώχεια

Όταν συζητάμε για την ανισότητα, περισσότερο επίκαιρα από ποτέ είναι τα τέσσερα διευκρινιστικά ερωτήματα του Horwitz (2017):

- Ανισότητα ή φτώχεια;[2] Συχνά τα δύο αυτά ζητήματα συγχέονται, καθώς κάποιοι φαίνεται να πιστεύουν ότι οι φτωχοί

2. Παρά την προφανή διαφορά τους, καθώς η φτώχεια συνιστά την ουρά μιας κατανομής, ενώ η ανισότητα αναφέρεται σε ολόκληρη την κατανομή, οι έννοιες αυτές συγχέονται συχνά. Ανισότητες μπορεί να υπάρχουν λόγω οικονομικών συνθηκών, ηλικίας, φύλου, αναπηρίας, φυλής, εθνι-

είναι φτωχότεροι, επειδή οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι. Υποθέτουν δηλαδή ότι έχουμε οικονομίες με μηδενικό αθροιστικό αποτέλεσμα και μη επωφελές για όλους. Έτσι, αν κάποιος γίνεται πλουσιότερος, τα πλούτη πρέπει να έχουν προέλθει σε βάρος των φτωχών. Πρέπει επομένως να είμαστε βέβαιοι ότι, όταν συζητάμε για τη φτώχεια ή την ανισότητα, αναφερόμαστε και κατανοούμε όλοι το ίδιο πράγμα.

- Ανισότητα εισοδήματος, πλούτου ή κατανάλωσης;[3]
- Τι συμβαίνει με την κινητικότητα των εισοδημάτων;[4]
- Ποια ακριβώς είναι τα προβλήματα που προκαλεί η ανισότητα;

κότητας, καταγωγής, θρησκείας ή άλλης κατάστασης. Η φτώχεια μπορεί να είναι απόλυτη, σχετική ή υποκειμενική. Συνιστά άμεση επίθεση στα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα. Φανερώνει την αντίθεση της συγκέντρωσης του υπερβολικού πλούτου στα χέρια μερικών, όταν άλλοι αναγκάζονται να έχουν περιθωριοποιημένη ζωή. Απεικονίζει τις αποτυχίες στα συστήματα αναδιανομής πόρων και ευκαιριών κατά τρόπο δίκαιο και συνιστά ένα φαινόμενο με πολλές διαστάσεις. Ερωτήματα —όπως φτώχεια σε σχέση με ποια δεδομένα ή σε ποια επίπεδα, σε ποιον χωροχρόνο και μετρούμενη με ποια κριτήρια— αν και βοηθητικά, δεν καταλήγουν σε πολύ ξεκάθαρες απαντήσεις. Οι περισσότερες εργασίες για την Ελλάδα και τις χώρες της Ε.Ε. έχουν εστιάσει στη σχετική φτώχεια θεωρώντας τη ως έννοια-κλειδί. Ο Sen (1983) και άλλοι συγγραφείς υποστηρίζουν την έννοια της απόλυτης φτώχειας, που ορίζεται βάσει των ανθρώπινων δυνατοτήτων αντί του εισοδήματος ή των βασικών αγαθών. Όπως αναφέρει, η φτώχεια είναι μια έννοια απόλυτη στον χώρο των δυνατοτήτων, αλλά πολύ συχνά καθίσταται σχετική στον χώρο των αγαθών ή των χαρακτηριστικών.

3. Ο πλούτος αφορά το άθροισμα των ιδιοκτησιακών στοιχείων μείον το παθητικό και επομένως είναι ένα απόθεμα, ενώ το εισόδημα είναι μια καθαρή αλλαγή του πλούτου σε μια χρονική περίοδο και είναι μια ροή. Η κατανάλωση διαφοροποιείται επίσης ανάλογα με το διαθέσιμο εισόδημα και επομένως μεταξύ φτωχών και μη φτωχών.

4. Είναι σημαντικό η ανισότητα να εξετάζεται με τον βαθμό της κινητικότητας των εισοδημάτων. Το ποια νοικοκυριά και ποιοι άνθρωποι αποτελούν φτωχούς και μη φτωχούς είναι ένα δυναμικό φαινόμενο, η σύνθεση και το μέγεθος του οποίου μεταβάλλεται διαχρονικά.

Στο τελευταίο ερώτημα η επικρατούσα πολιτική συναίνεση για δεκαετίες τώρα πρέσβευε ότι η ανισότητα είναι το τίμημα που καταβάλλεται για την οικονομική ανάπτυξη. Πάρα πολλή ανισότητα μπορεί ωστόσο να είναι επιβλαβής για την ανάπτυξη και την οικονομική απόδοση μέσω μιας σειράς μηχανισμών (όπως π.χ. πλημμελής αξιοποίηση ανθρώπινου κεφαλαίου, έλλειψη επαρκών κινήτρων για κοινωνική ένταξη) ή να ευνοεί τη δημιουργία πιστωτικής φούσκας (όταν π.χ. ομάδες χαμηλότερου εισοδήματος χρεώνονται-δανείζονται, για να μιμηθούν τα πρότυπα κατανάλωσης των ατόμων με υψηλότερα εισοδήματα). Οι ανισότητες μπορεί να έχουν επίσης αρνητικές επιπτώσεις στη συνολική ζήτηση. Μια συρρίκνωση της μεσαίας τάξης είναι πιθανό να επηρεάσει τη βιωσιμότητα της ανάπτυξης, λόγω αδύναμης εγχώριας κατανάλωσης και χαμηλών αποταμιεύσεων και επενδύσεων. Γενικά οι ανισότητες θα πρέπει να περιορίζονται, επειδή συνδέονται συχνά με μια σειρά από αρνητικά κοινωνικά αποτελέσματα. Εξάλλου η ίδια η οικονομική ανάπτυξη δεν μπορεί να είναι βιώσιμη, αν συνοδεύεται από αύξηση των ανισοτήτων.

Η τάση αύξησης των ανισοτήτων αποδίδεται σε έναν αριθμό παραγόντων όπως η τεχνολογική αλλαγή, που πραγματοποιήθηκε σε βάρος της ζήτησης δεξιοτήτων, η απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού τομέα, η παγκοσμιοποίηση των χρηματοπιστωτικών πράξεων, οι μετεγκαταστάσεις επιχειρήσεων, ο τρόπος με τον οποίο η ψηφιακή οικονομία μπορεί να δώσει σε ένα πολύ μικρό μερίδιο ανθρώπων ένα δυσανάλογα μεγάλο μερίδιο εισοδήματος (αποκαλούμενα 'σούπερ σταρ-αποτελέσματα') και η άνοδος των τιμών των κατοικιών. Επ' αυτού ο Horwitz (2017) δίνει μεγάλη έμφαση στην ευνοιοκρατία και στη δυνατότητα των πλουσίων να μετατρέπουν τον πλούτο τους σε πολιτική δύναμη. Η θέση του Stiglitz (2013) άλλωστε στο πολύ γνωστό του έργο *Το τίμημα της ανισότητας: πώς η διχασμένη κοινωνία του σήμερα θέτει σε κίνδυνο το μέλλον όλων μας* είναι ότι το πλουσιότερο 1% του πληθυσμού έχει συγκεντρώσει τεράστια οικονομική ισχύ και δυνατότητα παρέμβασης στις πολιτικές που αποφασίζονται.

Έννοιες, θεωρητικές απόψεις, χρονικές φάσεις και ερωτήματα προσανατολισμού: διεπιστημονικότητα με αντικρουόμενες προοπτικές

Ο Kanbur (2002)[5] και οι Grusky & Kanbur (2004) διαχωρίζοντας τις οικονομικές από τις αντίστοιχες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις σχετικά με το εννοιολογικό πλαίσιο και τη μέτρηση της ανισότητας και της φτώχειας θέτουν χαρακτηριστικά ερωτήματα όπως: Πώς θα πρέπει να μετρηθεί η ανισότητα και η φτώχεια; Πρέπει οι προτάσεις πολιτικής σε θέματα ισότητας και μείωσης της φτώχειας να βασίζονται σε υποθέσεις της ωφελιμιστικής θεωρίας; Είναι προτιμότερο να αντιμετωπίζονται τα νοικοκυριά ως ενιαίες οντότητες; Η κοινωνική αλληλεπίδραση μπορεί να ενσωματωθεί σε αναλύσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας;

Για την αναζήτηση απαντήσεων οι ίδιοι συγγραφείς αναφέρονται ad hoc σε τρεις χρονικές φάσεις, όσον αφορά τη μεθοδολογία μέτρησης της φτώχειας και των ανισοτήτων. Η πρώτη καλύπτει την περίοδο από το 1970 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Η δεύτερη εκτείνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έως το τέλος του 20ού αιώνα και οι συγγραφείς αναφέρονται σε μια τρίτη φάση, που ξεκινά από τις αρχές της δεκαετίας του 2000. Η πρώτη φάση χαρακτηρίζεται από έμφαση σε εννοιολογικές διασαφηνίσεις και μεθοδολογικούς προβληματισμούς, ενώ η δεύτερη εστιάζει στην ενοποίηση (εννοιών και προσεγγίσεων), σε εμπειρικές εφαρμογές και σκληρές πολιτικές συζητήσεις, ειδικά στις αναδιανεμητικές επιπτώσεις των μακροοικονομικών πολιτικών για τις αναπτυσσόμενες και τις μεταβατικές οικονομίες, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Την τρίτη φάση τη χαρακτηρίζουν ως φάση ανανέωσης εννοιολογικών αναζητήσεων και ζυμώσεων.

---

5. Αρχικά ο Kanbur (2002) εστιάζει κάπως αυθαίρετα στην περίοδο που αρχίζει με την κλασική εργασία του Atkinson (1970) και τελειώνει με το γνωστό έργο των Atkinson & Bourguignon (2000), το *Handbook of Income Distribution*.

Η περίοδος από το 1970 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 χαρακτηρίζεται από την έμφαση στη μέτρηση της ανισότητας, σε συστάσεις πολιτικής και σε θέματα ισότητας και μείωσης της φτώχειας με υποθέσεις της ωφελιμιστικής θεωρίας καθώς και σε προβληματισμούς γύρω από την έννοια της οικονομικής ωφελιμότητας και τον τρόπο που λαμβάνονται οι αποφάσεις εντός του νοικοκυριού, ζητήματα φύλου και τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις που σχετίζονται με τη φτώχεια και την ανισότητα. Στο χρονικό αυτό διάστημα παρουσιάστηκαν εξαιρετικές μελέτες και έρευνες· ενδεικτικά αναφέρονται η εργασία του Atkinson, *On the Measurement of Inequality* (1970), και η εργασία του Sen, *Poverty: An Ordinal Approach to Measurement* (1976), οι οποίες πυροδότησαν μια παρατεταμένη συζήτηση και φέρνουν στο προσκήνιο προβληματισμούς και έναν τρόπο αντίληψης, εννοιολόγησης, αξιολογικής κρίσης και μέτρησης της διανομής του εισοδήματος και της φτώχειας από την προοπτική των οικονομικών. Αναφορικά με τη μέτρηση της φτώχειας κορυφαία είναι η συμβολή της εργασίας των Foster, Greer & Thorbecke (1984), *A Class of Decomposable Poverty Measures*, καθώς η προσέγγισή τους αποτελεί πλέον σημείο αναφοράς της πλειοψηφίας των εμπειρικών μελετών σε ολόκληρο τον πλανήτη.

Τη δεκαετία του 1970 προέκυψε επίσης συζήτηση για τον ωφελιμισμό και τη χρησιμότητά του στην πολιτική πραγματικότητα, όταν προβληματισμοί φιλοσοφικού περιεχομένου χρησιμοποιήθηκαν με στόχο να εμπλουτίσουν τον οικονομικό χαρακτήρα της διανομής του εισοδήματος. Ο Sen σε μια σειρά από γνωστά έργα, όπως το *The Standard of Living* (1987), τονίζει τις ελλείψεις της θεωρίας της ωφελιμότητας, ενώ στο ίδιο μήκος κύματος ο Arrow (1973) αναφέρεται σε εργασίες του Rawls (1971)[6]

6. Στη θεωρία του Rawls οι κανόνες δικαιοσύνης περιλαμβάνουν δύο αρχές: 1) Ίσα δικαιώματα σε ένα σχήμα ίσων βασικών ελευθεριών, που είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σχήμα ελευθεριών για όλους. 2) Οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες πρέπει: α) να αντιστοιχούν σε θέσεις (και αξιώματα) που είναι ανοιχτές σε όλους υπό τις προϋποθέσεις μίας ακριβο-

με έμφαση σε maxi-min[7] στρατηγικές στην κατανόηση και αντιμετώπιση της αβεβαιότητας (βλ. επίσης Nozick 1974).[8]

Η αλληλεπίδραση με φιλοσοφικές ερμηνείες εμπλούτισε τις οικονομικές προοπτικές για τη διανομή του εισοδήματος. Σημαντική ήταν η συνεισφορά του Sen (1983), ο οποίος αναγνωρίζει ότι η προσέγγιση των ικανοτήτων που έχει αναπτύξει εμπνέεται σε μεγάλο βαθμό από την ηθική ανάλυση της δικαιοσύνης του Rawls (1971), η οποία περιστρέφεται γύρω από το ερώτημα του τι θα επιλέξει κάθε άτομο πίσω από το 'πέπλο άγνοιας'. Η προσέγγισή του δηλαδή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πιθανή 'επέκταση' της προοπτικής του Rawls. Ασκώντας

δίκαιης ισότητας ευκαιριών και β) πρέπει να είναι προς τη μεγαλύτερη ωφέλεια των λιγότερο ευνοημένων μελών της κοινωνίας.

7. Αφορούν μια πεσιμιστική ή συντηρητική προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις, καθώς χαρακτηρίζονται από μικρό ρίσκο/κίνδυνο με στόχο είτε τη μεγιστοποίηση του οφέλους (maximin κριτήριο) είτε την ελαχιστοποίηση του κόστους (minimax κριτήριο).

8. Ο Rawls (1971) διατυπώνει μια θεωρία διανεμητικής ή κοινωνικής δικαιοσύνης κάνοντας ένα νοητικό πείραμα, το οποίο βασίζεται στην ιδέα της 'πρωταρχικής θέσης', η οποία βρίσκεται στο επίκεντρο της θεωρίας του. Πρόκειται για μία υποθετική κατάσταση αρχικής ισότητας, στην οποία βρίσκονται όλα τα μέλη της κοινωνίας αγνοώντας την ατομική τους ταυτότητα, τα συμφέροντά τους και έχοντας άγνοια για τη θέση την οποία θα λάβουν στην κοινωνία που καλούνται να δημιουργήσουν. Προκειμένου να διασφαλιστεί ότι οι επιλογές τους θα είναι ακριβείς και δίκαιες, υποτίθεται ότι βρίσκονται πίσω από ένα πέπλο άγνοιας. Στην κατάσταση πρωταρχικής θέσης και άγνοιας καλούνται όλοι να αποφασίσουν και να επιλέξουν τους δίκαιους θεσμούς, οι οποίοι θα αποτελέσουν τη βασική δομή της κοινωνίας. Δεδομένου ότι κάθε άτομο τοποθετείται πίσω από το πέπλο άγνοιας, δεν γίνονται μεροληπτικές επιλογές και επομένως οι κανόνες ή οι αρχές που υιοθετούνται θα είναι δίκαιες. Ο Rawls πιστεύει πως μόνο υπό αυτές τις συνθήκες 'κοινωνικού κενού', μπορούν τα άτομα έπειτα από ελεύθερο και ανοικτό διάλογο να καταλήξουν σε μία συμφωνία ανεπηρέαστη από συμφέροντα και προκαταλήψεις. Δεν υιοθετούν για παράδειγμα κανόνες και αρχές δικαιοσύνης που επιτρέπουν τη διαιώνιση της φτώχειας, αφού οι ίδιοι θα μπορούσε να είναι φτωχοί. Η πιο σημαίνουσα ίσως ιδέα της *Θεωρίας της Δικαιοσύνης* του Rawls (1971) είναι αυτό το νοητικό πείραμα περί'πρωταρχικής θέσης'.

κριτική στις κλασικές και νεοκλασικές προσεγγίσεις που βασίζονται αποκλειστικά στο χρηματικό εισόδημα ή/και στη χρησιμότητα ο Sen εστιάζει στην αντικειμενική επίτευξη της ελευθερίας να ζεις μια ζωή που να αξίζει, η οποία είναι αντικειμενική και δεν βασίζεται (όπως η χρησιμότητα) σε υποκειμενικές αντιλήψεις που ενδέχεται να επηρεάζονται από τις τρέχουσες συνθήκες και δυνατότητες. Παράλληλα το 1970, καθώς αναπτύσσεται η σύζευξη των οικονομικών με τη φιλοσοφία, εκδίδονται και νέα επιστημονικά περιοδικά όπως το *Economics and Philosophy* και το *Philosophy and Public Affairs*.

Από το 1970 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 οι Akerlof (1970), Spence (1973) και Stiglitz (1973) έκαναν εννοιολογικά άλματα ενσωματώνοντας διεργασίες κοινωνικής αλληλεπίδρασης για την κατανόηση οικονομικών φαινομένων εν γένει και της φτώχειας και της ανισότητας ειδικότερα.[9] Μένοντας στο πλαίσιο της 'ορθολογικής επιλογής', αλλά λαμβάνοντας σοβαρά υπ' όψιν τα ζητήματα της ατελούς και ασύμμετρης πληροφόρησης,[10] βοήθησαν στην ανάλυση φαινομένων όπως η έννοια της 'υπο-τάξης' [underclass] σε αναπτυγμένες οικονομίες, π.χ. στις ΗΠΑ, ή η έλλειψη επένδυσης στην εκπαίδευση από τους φτωχότερους των φτωχών στις αναπτυσσόμενες χώρες. Προβλήθηκε το επιχείρημα ότι παρουσία της ατελούς και ασύμμετρης πληροφόρησης η οικονομία της ελεύθερης αγοράς μπορεί να παράγει πολλαπλές ισορροπίες, ίσως κάποιες πιο αποτελεσματικές και πιο δίκαιες από άλλες, και ότι η δημόσια δράση και παρέμβαση ήταν απαραίτητη, για να ξεφύγουμε από την 'κακή' ισορροπία.[11]

Την ίδια περίοδο, όπως προαναφέρθηκε, δεσπόζουν οι εργασίες του Sen, ο οποίος έδειξε ότι τα μοναδιακά μοντέλα [unitary

9. Με αποτέλεσμα να τιμηθούν το 2001 με το βραβείο Nobel.

10. Σύνηθες χαρακτηριστικό των αλληλεπιδράσεων της αγοράς, καθώς δρώντες στη μία πλευρά της αγοράς έχουν πολύ καλύτερη πληροφόρηση από ό,τι εκείνοι στην άλλη πλευρά.

11. Η βιβλιογραφία γύρω από την ασύμμετρη πληροφόρηση έχει πλέον ενταχθεί σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά πανεπιστημιακά προγράμματα.

models][12] αγνοούν τις ανισότητες στο εσωτερικό του νοικοκυριού. Σε άρθρα του όπως για παράδειγμα το 'Family and Food: Sex Bias in Poverty' (Sen 1988) τεκμηριώνει ότι τα μοντέλα αυτά δεν μπορούν να αποδείξουν με στοιχεία τη στέρηση των γυναικών στις αναπτυσσόμενες χώρες – προωθώντας παράλληλα την εφαρμοσμένη-τεκμηριωμένη (βασισμένη σε στοιχεία) χάραξη και ανάλυση πολιτικής.

Ο 'πόλεμος δεικτών' φαίνεται να εξασθενεί καθώς από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι και το 2000 οι προβληματισμοί που προηγήθηκαν σηματοδότησαν και συνέβαλαν μεταξύ άλλων στη δημιουργία νέων πηγών δεδομένων. Στην Αφρική για παράδειγμα, στην Ακτή του Ελεφαντοστού διενεργήθηκε η πρώτη υψηλής ποιότητας εθνική αντιπροσωπευτική έρευνα νοικοκυριών το 1985 και σήμερα πλέον υπάρχουν πολλές περισσότερες χώρες που διαθέτουν αντίστοιχα στοιχεία. Αυτή η αύξηση διαθεσιμότητας δεδομένων, η οποία συνεχίζεται με γοργούς ρυθμούς, σημαίνει ότι τα μέτρα που αναπτύχθηκαν στη δεκαετία του 1970 και του 1980 είχαν πολλές εφαρμογές στα χρόνια που ακολούθησαν (Grusky & Kanbur 2004: 3). Η βιβλιογραφία

---

12. Για μεγάλο χρονικό διάστημα η έρευνα αντιμετώπιζε το νοικοκυριό και τη συμπεριφορά του ως μονάδα/άτομο. Επιδίωκε δηλαδή τη μεγιστοποίηση μιας συνάρτησης χρησιμότητας με δεδομένο τον εισοδηματικό περιορισμό (συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού). Αυτή είναι η μοναδιακή προσέγγιση. Πιο ριζοσπαστικός τρόπος είναι να εκληφθεί το νοικοκυριό ως μια ενιαία οντότητα λήψης αποφάσεων. Σε αυτό το μοντέλο, χωρίς ατομικές αποφάσεις ή μεμονωμένες χρησιμότητες, υπάρχουν μόνο αποφάσεις νοικοκυριού και μία συνάρτηση χρησιμότητας για ένα ολόκληρο νοικοκυριό. Ο Sen (1983) αναφέρεται σε αυτό το μοντέλο ως η 'κολλημένη-μαζί οικογένεια'. Το εν λόγω μοντέλο σχετίζεται κυρίως με τον Becker (1974, 1981), που θεωρεί ότι οι προτιμήσεις του νοικοκυριού μπορούν να εκφραστούν μέσω των προτιμήσεων του υπεύθυνου του νοικοκυριού, ο οποίος υποτίθεται ότι ελέγχει το σύνολο των διαθέσιμων πόρων και λειτουργεί αλτρουιστικά. Αυτή η προσέγγιση δεν είναι ικανοποιητική, διότι δεν στηρίζεται στην αρχή του μεθοδολογικού ατομικισμού, που είναι σημαντικό μέρος της οικονομικής θεωρίας. Προσπαθεί να ερμηνεύσει τις συμπεριφορές ατόμων με διαφορετικές προτιμήσεις που ζουν κάτω από την ίδια στέγη και αντιμετωπίζονται ως να μεγιστοποιούν μία και μοναδική χρησιμότητα.

αναφορικά με τις ενδο-οικογενειακές αποφάσεις και τα θέματα ισότητας των φύλων έχει επίσης προχωρήσει τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και σε επίπεδο εμπειρικής εφαρμογής. Η εργασία των Alderman et al. (1995) 'Unitary versus Collective Models of the Household: Is it Time to Shift the Burden of Proof?' παρέχει μια έντονα καταφατική απάντηση στο πραγματικά ρητορικό ερώτημά τους. Έτσι η επιστημονική συζήτηση αποκτά μεγαλύτερη συνάφεια με τις λεπτομέρειες σε εμπειρικές δοκιμές και με τους παράγοντες που επηρεάζουν τις ενδο-οικιακές αποφάσεις-διαπραγματεύσεις μεταξύ των φύλων.

Στον απόηχο των πετρελαϊκών κρίσεων της δεκαετίας του 1970 πολλές αναπτυσσόμενες χώρες υιοθετούν προγράμματα 'διαρθρωτικής προσαρμογής', τα οποία κατά κύριο λόγο υλοποιήθηκαν στη Λατινική Αμερική και στην Αφρική με βασικά στοιχεία το άνοιγμα των οικονομιών στο εμπόριο και σε ροές κεφαλαίου και τη μείωση του ρόλου του κράτους στην οικονομία. Με την πτώση του Τείχους του Βερολίνου το 1989 οι χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης και τα πρώην μέλη της Σοβιετικής Ένωσης υιοθέτησαν επίσης παρόμοια πακέτα πολιτικής. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 ο κόσμος χτυπήθηκε από σειρά οικονομικών κρίσεων, οι οποίες συνέβαλαν στην απορρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών. Τα ανωτέρω ζητήματα έχουν τώρα ενταχθεί υπό την ομπρέλα του όρου 'παγκοσμιοποίηση'. Έτσι από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 οι εννοιολογικές ζυμώσεις σε θέματα διανομής του εισοδήματος μετακινήθηκαν σε νέα φάση με έμφαση σε συζητήσεις σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικής.

Ωστόσο οι εξελίξεις αυτές σε καμία περίπτωση δεν οδήγησαν σε νέα εννοιολογικά πλαίσια – πράγματι παλιές και ασαφείς διατυπώσεις του τύπου 'αγορά εναντίον κράτους' συνεχίζουν να παρουσιάζονται σε πολλές βιβλιογραφικές εργασίες. Το συμπέρασμα αυτό συνάγεται από τα είδη των οικονομικών ερωτήσεων που αφθονούν σε αυτές τις συζητήσεις: Είναι καλή για τους φτωχούς η οικονομική ανάπτυξη; Είναι το άνοιγμα του εμπορίου, δίκαιο και αποτελεσματικό; Ποιο καθεστώς συναλλαγματικών ισοτιμιών οδηγεί σε μικρότερη ανεργία; Αν και τα

ερωτήματα αυτά είναι σημαντικά, δεν κομίζουν σημαντική εννοιολογική πρόοδο για την κατανόηση του πυρήνα των οικονομικών ανισοτήτων.

Από το 2000 και μετά πολλές μελέτες επικεντρώνονται σε τρία βασικά χαρακτηριστικά όσον αφορά τη μέτρηση και την ανάλυση της φτώχειας και της ανισότητας: στην υπόθεση 'ορθολογικών' ή σταθερών ατομικών προτιμήσεων,[13] στην υπόθεση του ατομικισμού[14] και στην εστίαση στο εισόδημα για την επίτευξη στόχων πολιτικής.[15] Όπως ακριβώς έχουν υποστηρίξει

---

13. Ορθολογική συμπεριφορά είναι η συμπεριφορά με την οποία επιδιώκουμε με συνέπεια την επίτευξη καλά ορισμένων στόχων σύμφωνα με δεδομένες προτιμήσεις ή προτεραιότητες. Βασίζεται στην παραδοχή του ιδιοτελούς [self-interested] ατόμου, που δρα επιδιώκοντας τη μεγιστοποίηση του ατομικού του συμφέροντος: τα άτομα (καταναλωτές) επιλέγουν ορθολογικά με στόχο τη μεγιστοποίηση της ικανοποίησης. Η θεωρία της ορθολογικής επιλογής διακρίνεται σε τρείς υποκατηγορίες θεωριών: εκείνες της δημόσιας επιλογής [public choice theory], της κοινωνικής επιλογής [social choice theory] και των παιγνίων [game theory].

14. Οι Grusky & Kanbur (2004) αναφέρουν σχετικά ότι, ενώ είναι κατανοητό για παράδειγμα ότι η ανισότητα των φύλων είναι κεντρική διάσταση της ανισότητας, η ακριβής φύση της ανισότητας αυτής ως κοινωνικό κατασκεύασμα είναι κάτι που οι οικονομολόγοι χρησιμοποιώντας συμβατικά εργαλεία ανάλυσης και μέτρησης δεν έχουν ακόμη μοντελοποιήσει επιτυχώς. Άνθρωποι μπορεί να εσωτερικεύουν τυχόν αντίξοες για αυτούς συνθήκες, με αποτέλεσμα να μην επιθυμούν αυτό που πραγματικά μπορεί να επιτευχθεί. Ο Sen (1985) αναφέρεται στο φαινόμενο του 'προσαρμοστικού σχηματισμού προτιμήσεων' [adaptive preference formation], όπου το άτομο στο πλαίσιο εδραιωμένων ανισοτήτων και στερήσεων αδυνατώντας να αντιμετωπίσει τη διάψευση των πεποιθήσεών του και τη μη πραγματοποίηση των επιθυμιών του τις αναπροσαρμόζει, για να αποφύγει μία ψυχολογικά δυσβάστακτη κατάσταση (δεν επιθυμούσε κάτι ή δεν άξιζε η όποια επιθυμία). Με τον τρόπο αυτόν πιθανώς ξεπερνά τραυματικές εμπειρίες της αποτυχίας και προσαρμόζεται στην πραγματικότητα, με λανθασμένο όμως τρόπο ο οποίος έχει σωρευτικά αρνητικό αποτέλεσμα στην ευτυχία του.

15. Ίσως προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι στις περισσότερες οικονομικές προσεγγίσεις το εισόδημα εκλαμβάνεται ως σημαντική ένδειξη της ευημερίας και αναλόγως οι πολιτικές σχεδιάζονται και υλοποιούνται γύρω ακριβώς από την εισοδηματική ενίσχυση. Πρόκειται για ένα πρό-

ο Kanbur (2002) και οι Grusky & Kanbur (2004) στην τρίτη αυτή φάση οι οικονομικές προσεγγίσεις της ανισότητας και της φτώχειας εν μέρει φανερώνουν ανησυχίες, προβληματισμούς και ερωτήματα που είναι θεμελιωδώς κοινωνιολογικής φύσης: Πώς να χειριστούμε την πολυδιάσταση της φτώχειας και της ανισότητας; Αρμόζει μια συζήτηση γύρω από το θέμα των ατομικών προτιμήσεων που έχουν προσαρμοστεί για μια δευτερεύουσα κοινωνική υπο-τάξη; Πώς και κατά πόσον μπορεί να νοηθεί ανισότητα με μοντέλα 'κοινωνικής τάξης', τα οποία διαιρούν τον πληθυσμό σε αμοιβαία αποκλειόμενες κατηγορίες που ορίζονται από το καθεστώς απασχόλησης, το επάγγελμα και άλλα χαρακτηριστικά εργασίας;[16] Για τους Wilson (1987) και Massey (1990) τα μέλη της υπο-τάξης ζουν σε αστικά γκέτο, που είναι κοινωνικο-χωρικά απομονωμένα από την κυρίαρχη κουλτούρα, πράγμα που επιτρέπει την ανάδυση και την αναπαραγωγή μιας ευδιάκριτης αντιθετικής κουλτούρας. Αυτό σε ένα πρώτο επίπεδο παράγει στοιχειώδεις και έντονα διαφοροποιημένους τύπους φτώχειας, που κυμαίνονται από καταστάσεις *ασυνεχούς ή διακοπτόμενης* μέχρι καταστάσεις *ακραίας φτώχειας* και χαρακτηρίζονται όχι μόνο από την έλλειψη υλικών και κοινωνικών πόρων, αλλά κυρίως από την παρουσία αρνητικών ψυχικών παραγόντων.[17]

τυπο που δεν επιτρέπει ικανοποιητική ανάλυση πολυδιάστατων πτυχών της ανισότητας και της ανέχειας. Ίσως αυτός να είναι ένας σημαντικός λόγος αποτυχίας των πολιτικών που εφαρμόζονται. Όπως αναφέρει ο Bourguignon (1999), οι μεταβιβάσεις εισοδήματος στους φτωχούς αποτυγχάνουν συνήθως να εξαλείψουν τα συναισθήματα του κοινωνικού αποκλεισμού και αντιπαραθέτει ότι η στέρηση εισοδήματος δεν πρέπει να θεωρείται ως το μοναδικό και καθοριστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της φτώχειας.

16. Πρόκειται για ερωτήματα από ευδιακρίτως κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για τη μέτρηση της φτώχειας και της ανισότητας (για εκτενέστερες αναλύσεις και προβληματισμούς βλ. ενδεικτικά Wright 1997, Goldthorpe & Erikson 1992, Bourdieu 1984, Wilson 1987, Grusky & Kanbur 2004).

17. Είναι εμφανές ότι σε αυτές τις καταστάσεις η απλή οικονομική και υλική ενίσχυση —αν και απαραίτητη— θα μπορούσε να είναι καταστρεπτική, εάν δεν συνοδεύεται από μακροπρόθεσμες δράσεις ενδυνάμω-

Όσον αφορά τη μεθοδολογία προσέγγισης της φτώχειας, η αβεβαιότητα της εργασίας, η αποδυνάμωση των οικογενειακών δεσμών, η αυξανόμενη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η ανασφάλεια, η μειωμένη κοινωνική συμμετοχή και άλλα κοινωνικά προβλήματα συνέβαλαν ad hoc στη διεύρυνση του παραδοσιακού εννοιολογικού-μεθοδολογικού πλαισίου με την ενσωμάτωση επιπρόσθετων ποιοτικών δεικτών ή διαστάσεων στέρησης και αναφορές σε έννοιες όπως *νέα περίπτωση κοινωνικής-οικονομικής ανισότητας*, *δυναμική ή πολυδιάστατη φτώχεια*, *νέα φτώχεια*, *κοινωνική διάκριση*, *διαχωρισμός*, *στιγματισμός*, *περιθωριοποίηση*, *τάξη αδικημένων* και *πολλαπλή στέρηση*. Στο πλαίσιο αυτό η σύγχρονη μελέτη του φαινομένου περιλαμβάνει: α) τη φτώχεια ως έλλειψη εισοδήματος, β) τις μη εισοδηματικές διαστάσεις ή δείκτες στέρησης, γ) τη δυναμική διάσταση, όπου εξετάζονται οι χρονικές περίοδοι (διάρκεια) και τα επεισόδια μέσα και έξω από το κατώφλι φτώχειας.

Μία τέταρτη φάση;

Αν συνεχιστεί η προβληματική των Kanbur (2002) και Grusky & Kanbur (2004) στη σημερινή πραγματικότητα (φάση ύφεσης και σκληρής λιτότητας), κατά τη δική μας άποψη το κυρίαρχο ερώτημα είναι αν η οικονομική ανισότητα προκαλεί κρίσεις. Πράγματι για πολλές δεκαετίες έχει υπάρξει έντονος προβληματισμός αναφορικά με τη συσχέτιση της ανισότητας με τη χαμηλή οικονομική ανάπτυξη, την αδύναμη κοινωνική συνοχή, τη θνησιμότητα, τη γονιμότητα και πιο πρόσφατα με τις οικονομικές κρίσεις.[18] Πριν από την κρίση οι περισσότεροι οικονομολόγοι

σης, οι οποίες είναι σημαντικές για να ανακτούν οι φτωχοί τον έλεγχο της ύπαρξής τους.

18. Ο Sen ίσως είναι από τους πρώτους που αντιμετώπισαν σοβαρά το ερώτημα γιατί κάποιος θα πρέπει να μελετήσει την ανισότητα πάνω απ' όλα. Συμφωνεί δε με την άποψη ότι η έρευνα σχετικά με την ανισότητα θα πρέπει να επιδιώξει να ανακαλύψει τις αιτίες που εμποδίζουν τους ανθρώπους να έχουν τη ζωή που 'έχουν λόγο να εκτιμούν' και ότι το πρό-

μετά βίας ενδιαφέρονταν για τη σχέση μεταξύ της διανομής του εισοδήματος και της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας.[19] Αν και η αυξανόμενη ανισότητα και το χρέος των νοικοκυριών σε πολλές χώρες ήταν ένα σημαντικό εμπειρικό δεδομένο, οι περισσότεροι οικονομολόγοι επικαλούμενοι κυρίαρχες θεωρίες της συμπεριφοράς του καταναλωτή δεν προέβλεψαν την κρίση που ήρθε το 2008 (van Treeck 2012).[20] Αυτό κατά έναν μεγάλο βαθμό οφείλεται στο ότι τα τελευταία 30 χρόνια η ορθόδοξη οικονομική θεωρούσε ότι η ανισότητα είναι αναγκαία προϋπόθεση για την οικονομική επιτυχία. Μπορούμε να έχουμε μεγαλύτερη ισότητα ή ταχύτερη ανάπτυξη, αλλά όχι και τα δύο. Η ίδια σχολή αναφορικά με την κρίση της δεκαετίας του 1970 υποστηρίζει ότι αυτή οφειλόταν στην εξέλιξη προς περισσότερη ισότητα και στο τέλος της χρυσής εποχής του κράτους πρόνοιας. Αυτό που επομένως χρειαζόταν, για να τεθεί ξανά η οικονομία σε πορεία ανοδικής και βιώσιμης ανάπτυξης, ήταν μια σκληρή και παρατεταμένη δόση λιτότητας.

Πρόσφατες μελέτες υποθέτουν ότι η εισοδηματική ανισότητα θα μπορούσε να είναι ένας διαρθρωτικός παράγοντας για

βλημα με την ανισότητα είναι ότι πολλοί άνθρωποι δεν έχουν —εμποδίζονται από το να έχουν— αυτή την επιλογή (Sen 2006: 35). Θεωρεί ότι η ρίζα του προβλήματος είναι μια άνιση κατανομή των πόρων και η συμβολική νομιμοποίηση αυτής της διανομής. Ωστόσο προτείνει μια μάλλον μηχανιστική γενεσιουργία των αιτιών αυτών καθώς και μία κάπως απλοϊκή λύση της αναδιανομής. Τα οικονομικά δεν έχουν αναπτύξει περαιτέρω την προσέγγιση του Sen. Όπως αναφέρουν οι Guidetti & Rehbein (2014) υπάρχει μάλλον γενικότερο πρόβλημα, καθώς πρόκειται για (μερικές) προσεγγίσεις που αδυνατούν να προσφέρουν μια γενική και ολοκληρωμένη άποψη σχετικά με την ανισότητα, η οποία συνιστά ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο και πολυδιάστατο φαινόμενο. Κάθε προσέγγιση καθορίζει/ερμηνεύει μια πιθανή πηγή ανισότητας, χωρίς να αποκλείει την καταλληλόλητα και την ερμηνευτική ικανότητα άλλων, καθώς δεν πρόκειται για αμοιβαία αποκλειόμενες προσεγγίσεις.

19. Υπογραμμίζεται ότι στο πολύ γνωστό περιοδικό *Economic Literature* δεν υπάρχει ενότητα για την ανισότητα.

20. Βλ. https://www.socialeurope.eu/2012/05/did-inequality-cause-the-economic-crisis/.

την εκδήλωση της πρόσφατης κρίσης. Οι Morelli & Atkinson (2015)[21] ειδικότερα επισημαίνουν ότι η ανισότητα μπορεί να συμβάλλει: α) στη μείωση της συνολικής ζήτησης και επομένως στις οικονομικές επιδόσεις της οικονομίας, (β) στην αύξηση της πιστωτικής ζήτησης,[22] γ) στην αύξηση της προσφοράς κονδυλίων που διατίθενται στην οικονομία καθώς τα πιο ευκατάστατα άτομα αναζητούν νέες επικερδείς επενδύσεις. Η ανισότητα μπορεί επίσης να ωθήσει τις κυβερνήσεις να διευκολύνουν την πρόσβαση σε πιστώσεις, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις πιέσεις για αναδιανομή. Πρόσφατες μελέτες επίσης προτείνουν ότι η συσχέτιση μεταξύ εισοδηματικής ανισότητας και οικονομικής αστάθειας μπορεί να είχε υποστηριχθεί από τη δεξιά νεοφιλελεύθερη πολιτική που οδήγησε σε απελευθέρωση και απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού και άλλων τομέων της οικονομίας (Atkinson & Morelli 2010, 2011, Krugman 2010, Acemoglu 2011).

Μια υπόθεση την οποία οι Atkinson & Morelli (2010) αποκαλούν υπόθεση Stiglitz (2009) είναι ότι σε περίοδο στασιμότητας των πραγματικών εισοδημάτων τα νοικοκυριά στο κάτω μέρος της κλίμακας διανομής του εισοδήματος δανείστηκαν για να διατηρήσουν το αυξανόμενο κόστος του επιπέδου διαβίωσης. Αργότερα ο δανεισμός αυτός αποδείχθηκε μη βιώσιμος οδηγώντας σε πίεση και υπερχρέωση. Μια άλλη άποψη, που συνδέεται με τον Rajan (2010),[23] είναι ότι η πολιτική απάντηση στην αυξανόμενη ανισότητα ήταν να διευρυνθεί και να διευκολυνθεί ο δανεισμός ιδιαίτερα προς τα νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος.

---

21. Θεωρούμε αντίστοιχα ότι και στην περίοδο αυτή κυριαρχούν οι μελέτες του Atkinson (2015), Morelli & Atkinson (2015) και Atkinson & Morelli (2010 και 2011). Σύγκρινε με υποσημείωση 5.

22. Με βάση την 'υπόθεση του σχετικού εισοδήματος' αύξηση της εισοδηματικής ανισότητας ενδέχεται να έχει ωθήσει νοικοκυριά να εργάζονται περισσότερο, να καταναλώνουν περισσότερο και να αναλαμβάνουν περισσότερο χρέος ως απάντηση στην αλλαγή του εισοδήματός τους σε σύγκριση με πιο πλούσια νοικοκυριά.

23. Πρώην επικεφαλής οικονομολόγος του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου.

Πολλοί καταναλωτές της χαμηλότερης ή της μεσαίας τάξης αντέδρασαν στη μείωση των εισοδημάτων τους από τις αρχές του 1980 μειώνοντας την αποταμίευση και αυξάνοντας τα χρέη τους. Αυτό προσωρινά διατήρησε τα υψηλά επίπεδα της ιδιωτικής κατανάλωσης, της συνολικής ζήτησης και της απασχόλησης παρά τη στασιμότητα εισοδήματος για πολλές οικογένειες. Αλλά συνέβαλε επίσης στη δημιουργία μιας πιστωτικής φούσκας και στην αποσταθεροποίηση της οικονομίας των ΗΠΑ. Ο van Treeck (2012) αναφέρει ότι, ενώ ο Rajan δίνει μεγάλη έμφαση στην αποτυχία της κυβέρνησης και στην πολιτική οικονομία της ανισότητας και της απορρύθμισης των χρηματοπιστωτικών αγορών, η πιο σημαντική επίπτωση της ανάλυσής του είναι η απόρριψη των συμβατικών θεωριών της κατανάλωσης, οι οποίες δεν συνδέονται με την εισοδηματική ανισότητα και ως εκ τούτου δεν βλέπουν την ανάγκη για κρατική παρέμβαση, η οποία θα τόνωνε την κατανάλωση και την απασχόληση σε απάντηση της υψηλότερης ανισότητας. Παρά ταύτα η θέση του Rajan έχει δεχτεί έντονη κριτική, καθώς υποβαθμίζει τη σπουδαιότητα της έκρηξης των εισοδημάτων στην κορυφή της εισοδηματικής κατανομής.

Η υψηλή ανισότητα μπορεί να έχει προκληθεί από πολιτικές αποφάσεις, οι οποίες διευκολύνονταν από τον ρόλο του χρηματοπιστωτικού κλάδου στο lobbying [άσκηση πίεσης] και στη χρηματοδότηση πολιτικών κομμάτων (Hacker & Pierson 2010) και κατ' επέκταση με την απορρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών. Έτσι η ταυτόχρονη αύξηση της ανισότητας και της οικονομικής αστάθειας μπορεί να οφείλεται σε σύμπτωση και όχι σε σχέση αιτίου και αιτιατού (Krugman 2010, Atkinson & Morelli 2010, Acemoglu 2011). Οι Bernhagen & Chari (2011) δίνουν όντως έμφαση σε παράγοντες όπως το επιθετικό lobbying για την ανεπαρκή ρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών, που συνέβαλε στην κρίση. Ο Luce (2009) περιγράφει πως οι 25 κορυφαίοι δημιουργοί των ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων στις ΗΠΑ ξόδεψαν πάνω από 370 εκατομμύρια δολάρια τη δεκαετία του 1990 σε lobbying και σε δωρεές για προεκλογικές εκστρατείες στην Ουάσιγκτον με έλεγχο από τις μεγαλύτερες τράπεζες των

ΗΠΑ (Citigroup, Goldman Sachs, Wells Fargo, JP Morgan, Bank of America). Στόχος ήταν να έχουν επιθυμητό κανονιστικό πλαίσιο ή επιθυμητή φορολογία μέσω της πρόσβασης στα όργανα λήψης αποφάσεων. Ακόμη τονίζεται ότι για την οικονομική ελίτ είναι ευκολότερο να αποκτήσει πρόσβαση στους πολιτικούς παρά σε κάποια άλλη ομάδα (Baumgartner et al. 2009). Επιπλέον πολλά δημόσια αγαθά παρέχονται σε επαγγελματικούς φορείς σε χαμηλότερο κόστος από ό,τι σε μεμονωμένα άτομα. Σε αυτές τις περιπτώσεις η επιχείρηση είναι μια 'προνομιακή ομάδα' (Olson 1965: 49-50). Οι Chin et al. (2000) διαπίστωσαν ότι οι πολιτικοί από κάθε κομματικό σχήμα στις ΗΠΑ εξισώνουν τα συμφέροντα απλών ψηφοφόρων με τα συμφέροντα επιχειρήσεων που έχουν ενισχύσει την παράταξή τους οικονομικά.

Άλλοι μελετητές αναφέρονται σε 'σούπερ σταρ πόλεις', στις οποίες η συνεχιζόμενη αύξηση του αριθμού των οικογενειών υψηλού εισοδήματος παρέχει υποστήριξη για όλο και μεγαλύτερες διαφορές στις τιμές των κατοικιών. Δεδομένου ότι οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι, ήταν πρόθυμοι να πληρώσουν περισσότερα για να έχουν πρόσβαση σε καλύτερη στέγαση, όπως για παράδειγμα στην ακτή της Καλιφόρνιας, και αυτό οδήγησε σε αύξηση των τιμών σε μέρη όπου η προσφορά γης ήταν ανελαστική (Gyourko, Mayer & Sinai 2013). Σε εμπειρικό επίπεδο οι Atkinson & Morelli (2010, 2011)[24] εξετάζοντας 25 χώρες για πάνω από έναν αιώνα, βρίσκουν 10 περιπτώσεις όπου οι κρίσεις έχουν προηγηθεί της αυξανόμενης ανισότητας και επτά όπου οι κρίσεις έχουν προηγηθεί της μείωσης της ανισότητας. Τα αποτελέσματα αυτά δεν δείχνουν κάποια εμφανή συσχέτιση μεταξύ ανισότητας και κρίσης.[25]

Σύμφωνα με τους Glaeser et al. (2010) καμία από τις υποθέσεις αυτές δεν επαρκεί από μόνη της για να δώσει ικανο-

---

24. Είχαν προηγηθεί διαδοχικά οι εργασίες των Atkinson & Piketty (2007 και 2010) και Atkinson, Piketty & Saez (2011).

25. Η έλλειψη δεδομένων σε πραγματικό χρόνο είναι ένα άλλο πρόβλημα το οποίο ήταν αισθητό ήδη από την έναρξη της κρίσης και εξακολουθεί να υφίσταται.

ποιητικές ερμηνείες. Θεωρούμε ωστόσο ότι ο συγκερασμός τους είναι απαραίτητος για την κατανόηση του αν η ανισότητα προκάλεσε την οικονομική κρίση. Βασικές παραδοχές και απόψεις του Stiglitz (2014) συνοψίζουν κατά την άποψή μας τις περισσότερες από τις προαναφερθείσες θέσεις: με δεδομένο ότι η ανισότητα δεν είναι αναπόφευκτη, το πολιτικό σύστημα συντρίβεται από τη δύναμη του χρήματος, οι πλούσιοι διαθέτουν το 'φυσικό δικαίωμα' στα προνόμια και για την κρίση ευθύνονται οι πολιτικές και οι πολιτικοί.

Οικονομική κρίση και αμφισβήτηση των δεικτών ανισότητας και φτώχειας: το περιστρεφόμενο κατώφλι της ανέχειας

Όπως έχει επισημανθεί, τη δεκαετία του 1990 και κυρίως μετά το 2000 έχει υπάρξει μια ριζική αλλαγή στο εννοιολογικό πλαίσιο για την κατανόηση της φτώχειας. Μαζί με τη μονοδιάστατη εισοδηματική φτώχεια ξεχωρίζουν:

- Οι μη εισοδηματικές διαστάσεις – δείκτες πολλαπλής αποστέρησης (Gordon & Pantanzis 1997).
- Οι αναλύσεις που δεν περιορίζονται σε ατομικό επίπεδο, αλλά μπορεί να αναφέρονται σε επίπεδο νοικοκυριού και σε ευρύτερη χωρική μονάδα (Bradshaw & Sainsbury 2000).
- Σε ένα πιο διευρυμένο μεθοδολογικό σχέδιο η φτώχεια κατανοείται ως άρνηση ελευθεριών, ικανοτήτων, δικαιωμάτων και ευκαιριών. Μπορεί να εκληφθεί ως παράγοντας διατάραξης της δημοκρατική ευστάθειας και 'παραβίαση των ανθρώπινων δικαιωμάτων', που απορρέουν από αποκλεισμό από την απασχόληση, τους φραγμούς (ή τις διαρροές) στο ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα, την ελλειμματική πολιτική ή κοινωνική συμμετοχή κ.ά.

Παράλληλα μελέτες αποκαλύπτουν ότι, αν μερικοί άνθρωποι έχουν κολλήσει σε κατάσταση φτώχειας, εντούτοις η πλειοψηφία των 'φτωχών' αποτελούνται από μια συνεχώς μεταβαλλόμενη

ομάδα διαφορετικών ατόμων. Αυτό όχι μόνο έχει επιπτώσεις στον σχεδιασμό των πολιτικών για την αντιμετώπιση της φτώχειας, αλλά επίσης υποδεικνύει ότι ο αριθμός των ανθρώπων που βιώνει επεισόδια φτώχειας είναι μεγαλύτερος από εκείνον τον οποίο αποκαλύπτουν οι βασικοί δείκτες. Μολονότι αυτό προσδιορίζει ότι η φτώχεια 'επιμένει' μόνο για μια σχετικά μικρή μειονότητα, το κύριο βάρος της κατανέμεται σε μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, αλλά για συντομότερα χρονικά διαστήματα. Τα στοιχεία δείχνουν ότι όσοι έχουν βιώσει φτώχεια είναι πιο πιθανό να βιώσουν ξανά στο μέλλον.[26] Στο πλαίσιο αυτό παρατηρείται μετατόπιση από μια στατική αντίληψη —στην οποία οι φτωχοί συχνά αντιπαραβάλλονται με τους μη φτωχούς, ως να μην άλλαζαν ποτέ θέσεις— σε μια δυναμική σχέση με έμφαση στη διάρκεια των επεισοδίων φτώχειας, τις προσωρινές σχηματομορφώσεις της, στην έκταση της εμμονής της και του στίγματος που αφήνει (Rigg & Sefton 2006). Αυτό σημαίνει ότι, αν υπάρχει πολύ μικρή κινητικότητα στο εισόδημα σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα, είναι πιθανό ότι τα ίδια άτομα θα παραμείνουν φτωχά και με την πάροδο του χρόνου η στιγμιαία φτώχεια (σε μία χρονική στιγμή π.χ. ένα έτος) θα ισούται με την επίμονη ή τη χρόνια φτώχεια μακράς διάρκειας. Εάν αντιθέτως η κινητικότητα του εισοδήματος είναι υψηλή και η φτώχεια βιώνεται για ένα σύντομο χρονικό διάστημα από μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού, τότε η πιθανότητα να είναι κάποιος φτωχός επιμερίζεται. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το τελευταίο σενάριο είναι προτιμότερο στη βάση της αρχής της διανεμητικής δικαιοσύνης του Rawls (1971).[27] Ανάμεσα σε αυτές τις δύο καταστάσεις η φτώχεια μπορεί να συνιστά μία διαδικασία *περιστρεφόμενης πόρτας*, σύμφωνα με την οποία η ίδια ομάδα των ατόμων που βιώνουν τη φτώχεια αλλά σε δια-

26. Βλ. Σχήμα 1 για την Ελλάδα, όπου παρατηρείται αύξηση του ποσοστού φτωχών βραχείας διάρκειας (1 έτος), χρόνιων φτωχών (4 έτη) και περιορισμός της εμμονής της φτώχειας. Ποσοστό πάνω από 30% των φτωχών ήταν φτωχοί για μόνο ένα έτος, ενώ περισσότερο από το ένα πέμπτο των φτωχών ήταν φτωχοί κατά τη διάρκεια τεσσάρων συνεχόμενων ετών.

27. Βλ. Davis & Sanchez-Martinez (2014: 9).

φορετικές περιόδους επιστρέφουν στη φτώχεια λίγο μετά την προηγούμενη έξοδό τους από αυτή.

Η διακύμανση μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. όσον αφορά τη διάρκεια της φτώχειας είναι επίσης σημαντική (Σχήμα 2). Στη Ρουμανία σχεδόν το ήμισυ των ανθρώπων παραμένουν φτωχοί κατά τέσσερα χρόνια (ή περισσότερο), ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο μόνο (περίπου) ένας στους δέκα φτωχούς παραμένει φτωχός για τέσσερα χρόνια. Ορισμένες από τις διαφορές σε επιμέρους χώρες είναι επίσης μη αναμενόμενες. Για παράδειγμα είναι έκπληξη ότι σε χώρες όπως π.χ. η Φινλανδία οι φτωχοί έχουν πιθανότητα πάνω από το μέσω όρο να παραμείνουν φτωχοί για τέσσερα χρόνια.[28] Απεικονίζεται μια πόλωση στην κοινωνία: ο κίνδυνος να είναι φτωχός κανείς στη Φινλανδία είναι σχετικά χαμηλότερος συγκριτικά με άλλες χώρες, όμως εκείνοι που καταλήγουν σε συνθήκες φτώχειας είναι πιθανό να συγκαταλέγονται στις πλέον ευάλωτες ομάδες (ίσως άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας, με εξάρτηση από το αλκοόλ κ.λπ.).[29] Τα άτομα αυτά είναι δύσκολο να βρουν τον δρόμο εξόδου από την εξαθλίωση,[30] είναι δε χαρακτηριστικό ότι περισσότερο πλήττονται οι γυναίκες, οι νέοι (18-24 ετών) και οι ηλικιωμένοι.[31] Επομένως οι πληροφορίες σχετικά με τη διάρκεια της φτώχειας δείχνουν τη σοβαρότητα του προβλήματος. Άλλωστε ανάμεσα στις δύο μεταβλητές υπάρχει υψηλή συσχέτιση, όπως φαίνεται στο Σχήμα 3.

---

28. Περίπου 40% των φτωχών σε διάστημα τεσσάρων ετών παρέμειναν φτωχοί και για τα τέσσερα έτη.

29. Πρόκειται για χώρα με υψηλή κατανάλωση αλκοόλ συγκριτικά με τη Σουηδία ή τη Νορβηγία (http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/160680/e96457.pdf).

30. Αναλυτικότερα για το 2015 το ποσοστό ατόμων που δεν έχουν κινδυνέψει από φτώχεια σε διάστημα τεσσάρων ετών είναι υψηλότερο στην Τσεχία (84,3%), στη Φινλανδία (83,5%), στη Σουηδία (81,3%), στη Σλοβενία (81,3%), στην Ολλανδία (80,2%) και στη Δανία (79,9%).

31. Ο γνωστός Findicator δείχνει ωστόσο ότι τα παιδιά (0-17 ετών) προστατεύονται καλύτερα από τη φτώχεια από ό,τι ο γενικός πληθυσμός (http://www.findikaattori.fi/en/103).

Σχήμα 1.
Κίνδυνος φτώχειας κατά έτη παραμονής στη φτώχεια σε διάστημα 4 ετών, επίμονη φτώχεια και φτωχοί στην Ελλάδα 2007-2015

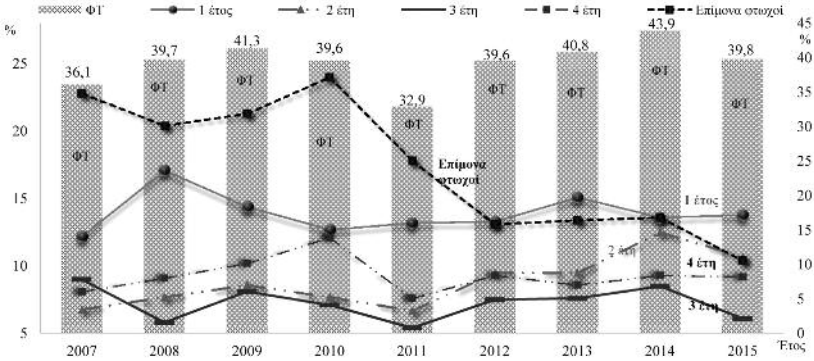

Επίμονα φτωχοί: Φτωχοί τώρα και τουλάχιστον 2 από τα προηγούμενα 3 έτη.
ΦΤ: Φτωχοί για τουλάχιστον ένα από τέσσερα έτη (στο σχήμα αναγράφονται τα ποσοστά του δείκτη).
Τα ποσοστά στον δεξιό άξονα αφορούν τους ΦΤ. Τα ποσοστά στον αριστερό άξονα αφορούν τις υπόλοιπες περιπτώσεις.
Οι μη φτωχοί στο διάστημα τεσσάρων ετών είναι: 100 – ποσοστό ΦΤ.

Σχήμα 2.
Διάρκεια της φτώχειας στις χώρες της ΕΕ, το 2015

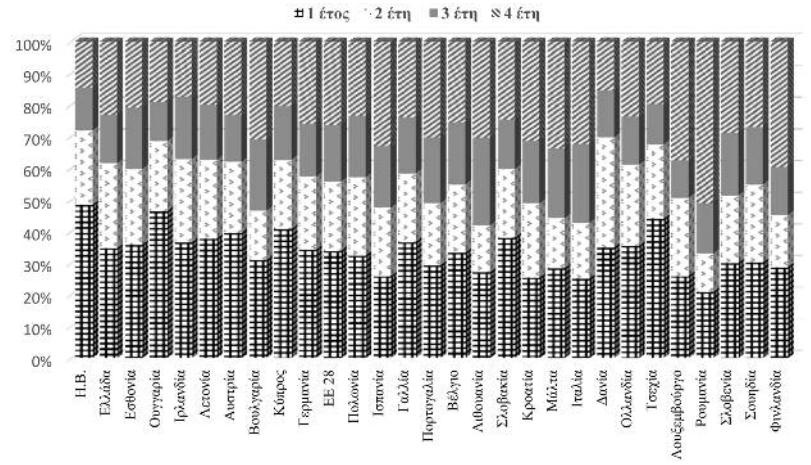

Σχήμα 3.
Κίνδυνος φτώχειας και εμμονή της φτώχειας
στις χώρες της ΕΕ-28, 2015

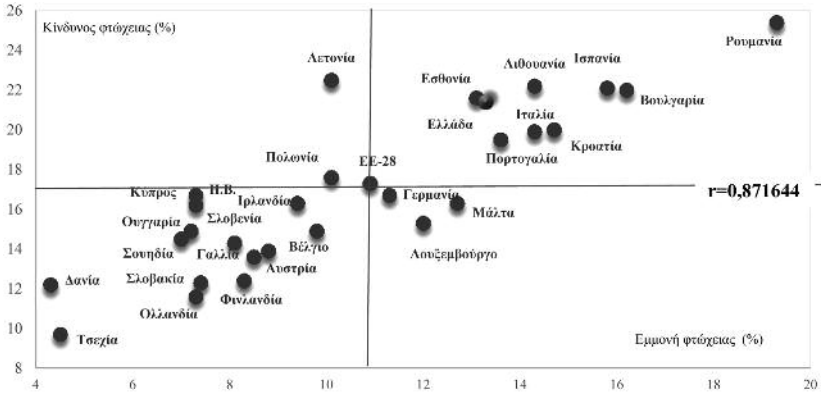

Ειδικότερα υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των χωρών που έχουν παρόμοια επίπεδα φτώχειας, αλλά πολύ διαφορετική δυναμική. Για παράδειγμα το Λουξεμβούργο και η Γερμανία χαρακτηρίζονται από κίνδυνο φτώχειας χαμηλότερο του ευρωπαϊκού μέσου όρου, συμβαίνει όμως το αντίθετο με τον δείκτη επίμονης φτώχειας, ο οποίος καταγράφεται υψηλότερος του ευρωπαϊκού μέσου.

Το αν η χρόνια παραμονή στη φτώχεια είναι χειρότερη από επαναλαμβανόμενα σύντομα επεισόδια πάνω και κάτω από το όριο φτώχειας εξαρτάται κυρίως από τον βαθμό αποστροφής της αβεβαιότητας. Άτομα που δεν επιθυμούν την ανάληψη κινδύνου μπορεί να προτιμούν χαμηλά αλλά σταθερά εισοδήματα έναντι υψηλότερων αλλά ασταθών εισοδημάτων. Έτσι για μια πλήρη εικόνα οι πληροφορίες σχετικά με τη μεταβλητότητα του εισοδήματος πρέπει καλύπτουν και τη διάρκεια που αυτό είναι χαμηλότερο του ορίου φτώχειας.

Η φύση της φτώχειας φαίνεται να έχει αλλάξει: η αύξηση των ανέργων (ή των 'φτωχών εργαζομένων') δείχνει ότι το μέλλον μεγάλων κοινωνικών ομάδων γίνεται λιγότερο ασφαλές. Το βασικό πρόβλημα πιθανώς να μη λυθεί από παράτυπες και μη

προστατευμένες θέσεις εργασίας. Η άνοδος των βραχυπρόθεσμων επισφαλών συμβάσεων εργασίας οδηγεί στην αύξηση της αναλογίας ατόμων που δεν είναι σε θέση να έχουν σταθερό εισόδημα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αυτό κάνει τους φτωχούς εργαζόμενους να βιώνουν τη φτώχεια περίπου ως άνεργοι παρά ως εργαζόμενοι, δεδομένου ότι πολύ συχνά βιώνουν επεισόδια απασχόλησης ή ανεργίας, χωρίς η κατάστασή τους να αλλάζει σημαντικά από το ένα επεισόδιο στο άλλο. Τέτοιες αστα-θείς χαμηλής ποιότητας εργασίες συχνά προβάλλονται ως ένα σκαλοπάτι για καλύτερη και βιώσιμη απασχόληση και απομάκρυνση από τον κίνδυνο φτώχειας. Ωστόσο η πραγματικότητα έρχεται συχνά σε αντίθεση με αυτή την υπόθεση. Επιπλέον η πρόσφατη τάση για πολιτικές ενεργούς ένταξης,[32] υποχρεώνει πολλούς φτωχούς ή/και άνεργους να αποδέχονται βραχυχρόνιες ανασφαλείς και χαμηλά αμειβόμενες συμβάσεις εργασίας. Πέραν του γεγονότος ότι προϋπόθεση αποτελεί η ύπαρξη ικανών μηχανισμών (επανα-)προώθησης στην απασχόληση και φυσικά η ίδια η ύπαρξη θέσεων απασχόλησης, η μετάβαση μεταξύ της απολαβής παροχών-επιδομάτων (εγγυημένο εισόδημα;), αμειβόμενης εργασίας και ξανά πίσω είναι προβληματική, καθώς πολλές οικογένειες βρίσκονται συχνά με μηδενικό εισόδημα, ενώ μετακινούνται από το ένα καθεστώς στο άλλο. Αυτό δημιουργεί μια παγίδα φτώχειας, από την οποία είναι πολύ δύσκολο να ξεφύγουν, ενεργοποιώντας διακυμάνσεις των εισοδημάτων (με περιόδους χωρίς ή με μείωση) καθώς και πιθανή απώλεια του κοινωνικού επιδόματος αλληλεγγύης. Αντί για ένα σκαλοπάτι δραπέτευσης οι τοποθετήσεις σε θέσεις εργασίας χαμηλής ποιότητας λειτουργούν ως μια περιστρεφόμενη πόρτα μεταξύ της εργασιακής φτώχειας και της επιδοματικής φτώχειας. Δημιουργείται μία 'ευημερία εξάρτησης'.[33]

32. Προβάλλεται ως μία ολοκληρωμένη προσέγγιση κοινωνικής-οικονομικής ένταξης στη βάση τριών πυλώνων-διαστάσεων: την επαρκή εισοδηματική στήριξη, τη διαμόρφωση αγορών εργασίας χωρίς αποκλεισμούς και την πρόσβαση σε ποιοτικές κοινωνικές υπηρεσίες.

33. Η Kenworthy (1999) αναφέρει ότι, ενώ μερικοί υποστηρίζουν πως οι κοινωνικές δαπάνες συμβάλλουν στη μείωση της φτώχειας και ότι στα-

Οι Duiella & Turrini (2014: 4-5) αναφέρουν ότι αλλαγές στον κίνδυνο φτώχειας μπορεί να μετριαστούν από ταυτόχρονη πτώση στο μέσο διαθέσιμο εισόδημα της χώρας,[34] σε αντίθεση π.χ. με τον δείκτη σοβαρής υλικής στέρησης, ο οποίος αντικατοπτρίζει διαφορές στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ μεταξύ χωρών και επομένως σχετίζεται με τον οικονομικό κύκλο.[35] Πράγματι τα στοιχεία για την Ελλάδα (Σχήματα 4-5) επιβεβαιώνουν τη θέση αυτή, η οποία είναι ιδιαίτερα διευκρινιστική για την παρακολούθηση και ερμηνεία των σχετικών δεικτών ανισότητας, φτώχειας και υλικής στέρησης – που είναι στην ουσία ένας ημι-απόλυτος δείκτης φτώχειας. Έχει διαπιστωθεί άλλωστε ότι μία μεταβολή των κοινωνικών δαπανών (ως ποσοστό του ΑΕΠ) σχετίζεται άμεσα και σημαντικά με αύξηση της σοβαρής υλικής στέρησης και αυτό είναι απόλυτα σαφές στην τρέχουσα οικονομική ύφεση (Duiella & Turrini 2014: 6).

Υπάρχει ένα νεοφιλελεύθερο σύστημα διαχείρισης της φτώχειας, το οποίο διαφοροποιείται ισχνά μεταξύ των διαφορετικών καθεστώτων πρόνοιας στις χώρες της Ε.Ε. Στις περισσότερες περιπτώσεις δίνεται έμφαση σε αυστηρούς όρους και κριτήρια (επαν-)ένταξης στην αγορά εργασίας. Ο νεοφιλελευθερισμός φαίνεται να κυριαρχεί και όταν τα άλλα συμπληρωματικά στοιχεία της ενεργητικής απασχόλησης και ένταξης (υπο-)λειτουργούν και αυτό που πραγματικά επιτυγχάνεται είναι το *παράδοξο της κοινωνικής ένταξης*. Δηλαδή φέρνει τους ανθρώπους σε

θεροποιούν και διευρύνουν την καταναλωτική ζήτηση, αυξάνουν τις επενδύσεις στην εκπαίδευση και δημιουργούν μια ισχυρότερη αγορά εργασίας, άλλοι είναι επιφυλακτικοί υποστηρίζοντας ότι πάρα πολύ λίγα χρήματα από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις φτάνουν πράγματι στους φτωχούς και ότι τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας μπορεί έχουν στρεβλό αντίκτυπο φέρνοντας τους φτωχούς στην 'παγίδα φτώχειας' δημιουργώντας πολίτες εξαρτώμενους από τα επιδόματα πρόνοιας, εμποδίζοντας έτσι ή/και περιορίζοντας την οικονομική ανάπτυξη (Kumlin 2007, Lindbeck 1995).

34. Αλλαγές στη σχετική φτώχεια αντικατοπτρίζουν αλλαγές στην κατανομή εισοδήματος.

35. Αν και η σχέση φτώχειας και οικονομικής ανισότητας δεν είναι απολύτως σαφής.

Σχήμα 4.
Ρυθμός μεταβολής δείκτη κινδύνου φτώχειας
και συντελεστή Gini: Ελλάδα 1995-2015

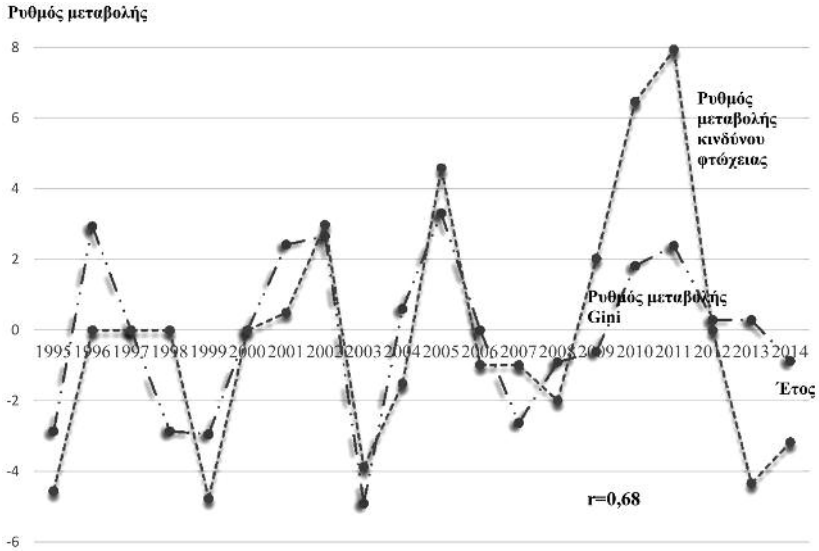

Σχήμα 5.
Ρυθμός μεταβολής κατά κεφαλήν ΑΕΠ
και σοβαρής υλικής στέρησης: Ελλάδα 2003-2016

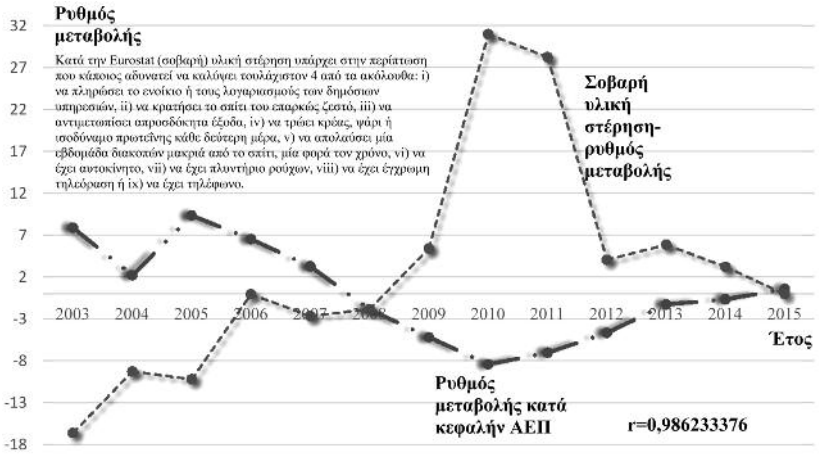

μία κατάσταση εξαναγκασμού και αποδοχής προσωρινών και χαμηλά αμειβόμενων δευτερευουσών θέσεων εργασίας. Η ένταξή τους στην αγορά εργασίας με αυτόν τον τρόπο ενισχύει την άποψη ότι μερικοί αξίζουν περισσότερο από ό,τι άλλοι. Η προσέγγιση αυτή[36] φαίνεται να κυριαρχεί στην Ευρώπη, καθώς ακόμη και σε χώρες με αναπτυγμένο κοινωνικό κράτος (π.χ. Δανία) μπορεί να συζητείται ότι οι μετανάστες (ως κύρια ομάδα-στόχος για τις πολιτικές κοινωνικής ένταξης) θα είναι επιλέξιμοι μόνο για κάποια κατώτερα κοινωνικά δικαιώματα.

Κοντολογίς φαίνεται ότι οι πολιτικές, οι στρατηγικές και οι ευκαιρίες ελαχιστοποίησης και διαφυγής από τη φτώχεια σε βραχυπρόθεσμη βάση αυξάνονται, χωρίς όμως τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Η φύση της φτώχειας φαίνεται να έχει αλλάξει: υπό τις συνθήκες αύξησης των ανέργων (ή 'φτωχών εργαζομένων') το μέλλον μεγάλων κοινωνικών ομάδων γίνεται λιγότερο ασφαλές, πιθανόν πιο σκοτεινό και ακαθόριστο. Το βασικό πρόβλημα μπορεί να μη λυθεί από παράτυπες και μη προστατευμένες δευτερεύουσες δουλειές.

Η δημιουργία 'περιουσιακών στοιχείων' είναι μια άλλη περίπτωση νεοφιλελεύθερης πολιτικής, που δίνει έμφαση στο άτομο, το οποίο πρέπει να γίνεται/ να είναι προσωπικά υπεύθυνο και αυτάρκες Οι πολιτικές που εφαρμόζονται ποικίλλουν μεταξύ της απόκτησης ιδιόκτητης κατοικίας, της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο μέσω της εκπαίδευσης και της κατάρτισης και της ενίσχυσης της μικρο-επιχειρηματικότητας. Η προώθηση της ιδιοκατοίκησης ήταν η κύρια στεγαστική πολιτική της κυβέρνησης των ΗΠΑ σύμφωνα με τον πρόεδρο Bush. Αυτό βέβαια είχε ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις, καθώς πολλές οικογένειες με χαμηλό εισόδημα δεν μπορούσαν να το αντέξουν οικονομικά. Τα δάνεια είχαν όρους και υποθήκες που συχνά δεν μπορούσαν να κατανοήσουν, με αποτέλεσμα η κρίση των ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων υψηλού κινδύνου να αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα τόσο των απειλών της ανεπαρκούς ενημέρωσης των δανειοληπτών όσο και της ανεπαρκούς κατανόησης των εν

36. Της διάκρισης σε άξιους και μη άξιους φτωχούς.

λόγω πληροφοριών. Ως αποτέλεσμα οι καταναλωτές δεν συνειδητοποιούσαν επαρκώς το κρίσιμο σημείο της πιθανής αφερεγγυότητας και του υπερβολικού τους χρέους.

Η εξέλιξη αυτή έφερε κατά ένα μεγάλο βαθμό στα πρόθυρα της αποσταθεροποίησης όχι μόνον τις ΗΠΑ αλλά ολόκληρη την παγκόσμια οικονομία. Πολλές οικογένειες με χαμηλό εισόδημα έχασαν τα σπίτια τους, όχι μόνον επειδή δεν μπορούσαν να αντέξουν οικονομικά, αλλά και διότι δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσουν την αξία τους, καθώς πολλά από αυτά τα σπίτια ήταν σε οικονομικά, κοινωνικά και φυλετικά διαχωρισμένες γειτονιές. Η ιδέα ότι αυτά τα σπίτια θα μετατραπούν σε περιουσιακά στοιχεία που οδηγούν σε αυξημένο οικογενειακό πλούτο είναι ύποπτη και βασισμένη σε αυταπάτες και οικονομική και καταναλωτική ανασφάλεια.

Επίσης, όσον αφορά τη μακροχρόνια φτώχεια, τα αποτελέσματα των ερευνών δεν είναι πάντοτε αξιόπιστα. Σε μερικές περιπτώσεις δείχνουν ένα σχετικά υψηλό ποσοστό μόνιμης/μακροχρόνιας φτώχειας, ενώ σε άλλες η στιγμιαία/εγκάρσια ή βραχυχρόνια φτώχεια είναι σπάνια, σε αντίθεση με αυτό που θα περιμέναμε. Αυτές οι αντιφάσεις θα πρέπει να αναλυθούν περισσότερο σε βάθος και να αναζητηθούν πειστικές ερμηνείες. Πρέπει ορισμένες χώρες —κυρίως του ευρωπαϊκού Νότου— να μπορούν και να συνεχίσουν να αντιστέκονται σε πιέσεις προκειμένου να λάβουν πιο αυστηρά νεοφιλελεύθερα μέτρα, ειδικά καθώς η παγκοσμιοποίηση συνεχίζεται με γοργούς ρυθμούς. Η αύξηση της μετανάστευσης και το προσφυγικό αποτελούν βασικούς παράγοντες με κατεύθυνση προς ένα ολοένα πιο αβέβαιο μέλλον. Καθώς οι ομάδες αυτές μετατρέπονται σταδιακά σε μεγαλύτερο ποσοστό δικαιούχων των προγραμμάτων πρόνοιας, υπάρχει ο κίνδυνος ότι θα θεωρηθούν ως 'νέοι-άλλοι' και λιγότερο άξιοι των προνοιακών δικαιωμάτων. Εδώ είναι που πρέπει το μείγμα της πολιτικής και των πολιτικών να συγκεραστούν για την αποφυγή απρόσμενων πολιτικών ανακατατάξεων.

Αντί συμπερασμάτων παραθέτουμε το Σχήμα 6, με επιλεγμένα στοιχεία από δύο αντιπροσωπευτικές χώρες του ευρωπαϊκού Νότου (Ελλάδα και Ισπανία) και από χώρες του ευρωπαϊ-

κού Βορρά (Σουηδία, Φινλανδία, Δανία και Νορβηγία). Όπως φαίνεται οι διαφορές είναι μεγάλες. Όμως οι νέοι από το ένα έως το άλλο άκρο της Ευρώπης είναι η ομάδα με τον υψηλότερο κίνδυνο επίμονης φτώχειας. Δεν προστατεύονται όχι μόνον σε χώρες της Νότιας Ευρώπης αλλά και σε χώρες με σοσιαλδημοκρατικό τύπο πρόνοιας. Στο άλλο ηλικιακό άκρο (άτομα 65+ ετών) τα πράγματα είναι σαφώς καλύτερα.

Από ό,τι φαίνεται έχουμε νέες προκλήσεις και νέα φτώχεια: επαναλαμβανόμενη, επίμονη, φτωχοί εργαζόμενοι, κυλιόμενη ως προς τις ομάδες που πλήττει κ.λπ. Η κρίση προκάλεσε αναταραχή καθιστώντας τη φτώχεια πιο δυναμική και επίμονη, δηλαδή καθιστώντας τη διαφυγή από αυτή δυσχερέστερη. Ακόμη και παραδοσιακά πολύ επιτυχημένες οικονομίες με εξίσου επιτυχημένα κοινωνικά καθεστώτα έχουν μεγάλες αυξομειώσεις σε δείκτες φτώχειας.[37]

---

37. Σε σχέση με τη χώρα μας άλλαξαν αρκετά με την κρίση:

- «Διάσπαση» εντός της ομάδας των χωρών της νότιας Ευρώπης (Ελλάδα, Ιταλία, Πορτογαλία, Ισπανία) με τη χώρα μας να έρχεται πλησιέστερα στις πλέον στερημένες πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως για παράδειγμα η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Κροατία.
- Μετατόπιση από την ομάδα των ηλικιωμένων προς την ομάδα των παιδιών και των νέων.
- Παραδοσιακές ευάλωτες ομάδες γίνονται πιο ευάλωτες (π.χ. μονογονεϊκές οικογένειες, άνεργοι).
- Εμφάνιση 'νέας φτώχειας': εργαζόμενοι φτωχοί, NEETs, νέοι, οικονομικά αποκλεισμένοι.
- Αύξηση στα αστικά κέντρα.
- Η φτώχεια γίνεται πιο επίμονη – έχει μεγαλύτερη διάρκεια.
- Μετατόπιση στο να γίνεται πιο απόλυτη (π.χ. αύξηση του δείκτη σοβαρής υλικής στέρησης και του δείκτη φτώχειας μετρούμενου με το κατώφλι του έτους 2008).
- Πιο ακραία (με βάση το χάσμα της φτώχειας –31,9% το 2016– και με όριο το 40% του ισοδύναμου διαμέσου εισοδήματος –10,3% το 2016).
- Πιο πολλοί έρχονται κοντά στο συμβατικό όριο φτώχειας (60% του ισοδύναμου διαμέσου εισοδήματος).
- Η μείωση (έστω και μικρή) από 21,4% το 2015 σε 21,2% το 2016 (τελευταίο έτος που διαθέτουμε στοιχεία) θα μπορούσε να ήταν θε-

Σχήμα 6.
Επιλεγμένοι δείκτες φτώχειας* για Δανία, Νορβηγία, Φινλανδία, Σουηδία, Ισπανία και Ελλάδα το 2015

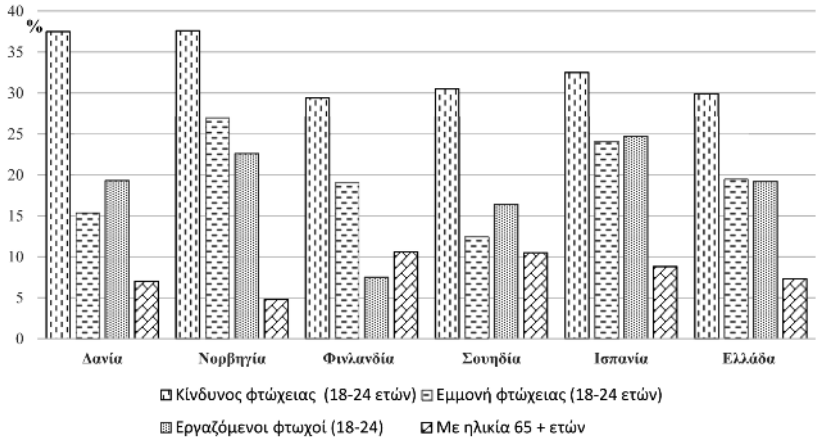

* Για κάθε χώρα η πρώτη στήλη αφορά τον κίνδυνο φτώχειας για τους νέους 18-24 ετών, η δεύτερη την εμμονή φτώχειας για τους νέους 18-24 ετών, η τρίτη τους εργαζόμενους φτωχούς νέους 18-24 ετών και η τελευταία τον κίνδυνο εμμονής της φτώχειας για τα άτομα άνω των 65 ετών.

Μήπως ο 'πόλεμος δεικτών' έχει κλείνει τον κύκλο του αφήνοντας την πρόκληση της ιεράρχησης των ήδη υπαρχόντων δεικτών, που είναι πολλοί, και την πρόκληση της πραγματικής σύζευξης πολιτικών; Μήπως δεν είμαστε ανίσχυροι μπροστά στις δυνάμεις της αγοράς, της τεχνολογίας, της παγκοσμιοποίησης και των άτολμων κυβερνήσεων; Μήπως τελικά το πρόβλημα και κάποιες πιθανές του λύσεις κρύβονται στη μελέτη *Ανισότητα: τι μπορεί να γίνει;*[38]

τική, αν δεν συμβάδιζε με κάποια (έστω μικρή) μείωση του ορίου της φτώχειας (από 4.512 € / άτομο το 2015 σε 4.500 € / άτομο το 2016).

38. Βλ. αναλυτικότερα Atkinson (2015).

Βιβλιογραφικές αναφορές

Acemoglu, D. (2011). 'Thoughts on Inequality and the Financial Crisis'. Presentation at the American Economic Association Annual Meeting, January 7.

Akerlof, G.A. (1970). 'The Market for "Lemons": Quality, Uncertainty and the Market Mechanism', *The Quarterly Journal of Economics,* 84 (3): 488-500.

Alderman, H., P.A. Chiappori, L. Haddad, J. Hoddinott & R. Kanbur (1995). 'Unitary versus Collective Models of the Household: Is It Time to Shift the Burden of Proof?', *World Bank Research Observer,* 10 (1): 1-19.

Arrow, K. (1973). 'Some Ordinalist-Utilitarian Notes on Rawls's Theory of Justice', *Journal of Philosophy,* 70: 245-63.

Atkinson, A.B. (1970). 'On the Measurement of Inequality', *Journal of Economic Theory*, 2: 244-263.

Atkinson, A.B. (1983). *The Economics of Inequality*, II ed. Oxford, UK: Clarendon Press.

Atkinson, A.B. (2015). *Inequality What Can Be Done?*. London, England/Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Atkinson A.B. & F. Bourguignon (2000). *Handbook of Income Distribution,* vol 1. Amsterdam: North Holland.

Atkinson, A.B. & S. Morelli (2010). 'Income Inequality and Banking Crisis: a First look', *Report prepared for the Global Labor Forum 2011 (ILO)*, Turin.

Atkinson, A.B & S. Morelli (2011). 'Economic crises and Inequality', Human Development Research Papers (2009 to present) HDRP-2011-06, Human Development Report Office (HDRO), United Nations Development Programme (UNDP).

Atkinson, A.B. & T. Piketty (eds) (2007). *Top incomes over the twentieth century: A contrast between Continental European and English-speaking countries*. Oxford: Oxford University Press.

Atkinson, A.B. & T. Piketty (eds) (2010). *Top incomes: A global perspective*. Oxford: Oxford University Press.

Atkinson, A.B., T. Piketty & E. Saez (2011). 'Top Incomes in the Long Run of History', *Journal of Economic Literature* 49 (1): 3-71.

Baumgartner, F.R. & D.J. Bryan (2009). *Agendas and Instability in American Politics,* 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.

Becker, G.S. (1974). 'A Theory of Social Interactions', *Journal of Political Economy,* 82 (6): 1063-1094.

Becker, G.S. (1981). *Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.

Bernhagen, P. & R. Chari (2011). 'Financial and Economic Crisis: Theoretical Explanations of the Global Sunset, *Irish Political Studies,* 26 (4): 455-472.

Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgment of taste*. Cambridge: Harvard University Press.

Bourguignon, F., (1999). 'Comment to: Multidimensioned Approaches to Welfare Analysis by E. Maasoumi', in J. Silber (ed.), *Handbook on Income Inequality Measurement*. Boston, Dordrecht & London: Kluwer Academic.

Bradshaw, J. & R. Sainsbury (eds.) (2000). *Getting the Measure of Poverty*. Aldershot: Ashgate.

Chambers, P. (2006). 'What is poverty. Who asks. Who answers', *UNDP International Poverty Centre Poverty in Focus*, December, http://www.ipc-undp.org/pub/IPCPovertyInFocus9.pdf.

Chin, M.L. et al. (2000). 'A Foot in the Door: An Experimental Study of PAC and Constituency Effects on Access', *Journal of Politics* 62: 534-549.

Davis, P. & E.P. Sanchez-Martinez (2014). 'A review of the economic theories of poverty', *Discussion Paper No. 435*, National Institute of Economic and Social Research.

Duiella, M. & A. Turrini (2014). 'Poverty developments in the EU after the crisis: a look at main drivers'. *ECFIN economic briefs* are occasional working papers by the European Commission's Directorate-General for Economic and Financial Affairs which provide background to policy discussions 31, May.

Foster, J., J. Greer & E. Thorbecke (1984). 'A Class of Decomposable Poverty Measures', *Econometrica* 52: 761-776.

Glaeser, E.L., J. Gottleb & J. Gyourko (2010). 'Can Cheap Credit Explain the Housing Boom', *Web Article*: https://scholar.harvard.edu/glaeser/publications/ can-cheap-credit-explain-housing-boom [πρόσβαση 20/03/2017].

Goldthorpe, J. & R. Erikson (1992). *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. New York: Clarendon Press.

Gordon D. & C. Pantazis (1997). *Breadline Britain in the 1990s*. Ashgate Publishing.

Guidetti, G. & B. Rehbein (2014). 'Theoretical Approaches to Inequality in Economics and Sociology: A Preliminary Assessment', *Transcience* 5 (1): 1-15.

Grusky, D. & R. Kanbur (2004). 'Conceptual Ferment in Poverty and Inequality Measurement: The View from Economics and Sociology'. *Working Papers 127149*, Cornell University, Department of Applied Economics and Management.

Gyourko, J., C. Mayer & T. Sinai (2013). 'Superstar cities', *American Economic Journal: Economic Policy*, 5(4): 167-199.

Hacker, J.S. & P. Pierson (2010). *Winner Take All Politics: How Washington Made the Rich Richer and Turned Its Back on the Middle Class*. New York: Simon & Schuster.

Horwitz, S. (2017). '4 Questions to Ask When Debating Inequality', Foundation for Economic Education, https://fee.org/articles/4-questions-to-ask-when-debating-inequality/ [πρόσβαση 20/03/2017].

Kanbur, R. (2002). 'Conceptual Challenges in Poverty and Inequality: One Development Economist's Perspective', processed. http://www.arts.cornell.edu/poverty/kanbur/CCPI.pdf [πρόσβαση 10/03/2017].

Kenworthy, L. (1999). 'Do Social-Welfare Policies Reduce Poverty? A Cross-National Assessment', *Social Forces* 77 (3): 1119-1139.

Krugman, P. (2010). 'Inequality and Crises', *New York Times* blog "The Conscience of a liberal", http://krugman.blogs.nytimes.com/2010/06/28/inequality-and crises/.

Kumlin, S. (2007) 'Overloaded or Undermined? European Welfare States in the Face of Performance Dissatisfaction', in S. Svallfors (ed.), *The Political Sociology of the Welfare State: Institutions, Social Cleavages, and Orientations*. Stanford: Stanford University Press.

Lindbeck, A. (1984). 'Limits to welfare state', *Challenge*, January-February: 31-36.

Lindbeck, A. (1995). 'Hazardous welfare state dynamics', *American Economic Review*, 85 (2): 9-15.

Luce, E. (2009). 'U.S. Banks Spent $370 Million to Fight Rules', *Financial Times*, May 6.

Massey, D.S. (1990). 'American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass', *The American Journal of Sociology*, 96 (2): 329-357.

Morelli, S. & A.B. Atkinson (2015). 'Inequality and Crises Revisited'. *Economia Politica: Journal of Analytical and Institutional Economics*, Springer Fondazione Edison, 32(1): 31-51, April.

Nozick, R. (1974). *Anarchy, State and Utopia*. Oxford: Basil Blackwell.

Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action*. Cambridge: Harvard University Press.

Rajan, R. (2010). *Fault Lines: How Hidden Fractures Still Threaten the World Economy*. Princeton: Princeton University Press.

Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Rawls, J. (2001). *Justice as fairness: A restatement,* ed. Erin Kelly, Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Rigg, J. & T. Sefton (2006). 'Income Dynamics and the Life Cycle', *Journal of Social Policy* 35(3): 411-35.

Sen, A.K. (1973). *On Economic Inequality*. Oxford: Clarendon Press.

Sen, A.K. (1976). 'Poverty: An Ordinal Approach to Measurement', *Econometrica* 44: 219-231

Sen, A.K. (1980). 'Equality of What?' in S.M. Mc Murrin, ed., *Tanner Lectures on Human Values,* Volume 1. Cambridge: Cambridge University Press.

Sen, A.K. (1983). *Resources, Values and Development*. Oxford: Basil Blackwell.

Sen, A.K. (1985). *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North-Holland.

Sen, A.K. (1987). *The Standard of Living*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sen, A.K. (1988). 'Family and Food: Sex-Bias in Poverty', in P. Bardhan & T.N. Srinivasan, *Rural Poverty in South Asia*. New York: Columbia University Press.

Sen, A.K. (2006). *Identity and Violence: The Illusion of Destiny. Issues of our time*. New York: W.W. Norton & Co.

Spence, M. (1973), 'Job Market Signalling', *Quarterly Journal of Economics,* 87 (3): 355-74.

Stiglitz, J. (1973). 'Approaches to the Economics of Discrimination', *American Economic Review* 62: 287-295.

Stiglitz, J.E. (2008). 'Toward a general theory of consumerism: Reflections on Keynes' economic possibilities for our grandchildren', in L. Pecchi & G. Piga, eds., *Revisiting Keynes: Economic Possibilities for Our Grandchildren*. MIT Press.

Stiglitz, J.E. (2009). 'The global crisis, social protection and jobs, *International Labour Review* 148 (1-2): 1-13.

Stiglitz, J. (2013). *The Price of Inequality*. New York, London: W. W. Norton & Company.

Stiglitz, J. (2014). 'The great divide, Inequality Is Not Inevitable', *New York Times*, June 27.

Sunstein, C.R. (1986). 'Legal Interference with Private Preferences', *University of Chicago Law Review*, 53: 1129-1174.

van Treeck, T. (2012). 'Did inequality cause the U.S. financial crisis?', *Working Paper 91*, Macroeconomic Policy Institute (IMK), Düsseldorf.

United Nations (1995). 'The Copenhagen declaration and program of action',*World Summit for Social Development*, 6-12 March, New York.

Wilson, W.J. (1987). *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago-Press.

Wright, E.O. (1997). *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

ABSTRACT

Dionysis Balourdos

Understanding inequality and poverty:
Common concerns and questions

This article examines the different, oppositional but complementary approaches of international literature on the issue of poverty and inequality, the content of which is not limited in the size of income and

wealth. The author, based on the previous work of Grusky and Kanbur, distinguishes four phases in the modern scientific-economic analysis of poverty and inequality: a) since 1970 to the mid-1980s, b) since mid-1980s until the end of the twentieth century, c) since the initiation of the 21st century until the onset of the crisis and lastly in the period of economic crisis. He notes the certain impasses of the neoliberal approach, which lead to what he calls 'the revolving threshold of poverty and deprivation'.